

INLEIDING

De grote transformatie

In de halve eeuw die verstreek tussen 1620 en 1670 was het Atlantische gebied, en dan in het bijzonder de Caraïben, West-Afrika en Noord- en Zuid-Amerika, onderhevig aan ingrijpende veranderingen. Tot 1620 waren de Spanjaarden en Portugezen nagenoeg de enigen die land veroverden op het Amerikaanse continent, handelsposten vestigden in Afrika, trans-Atlantische handel dreven en oorlog voerden of samenleefden met inheemse bewoners, maar in de decennia erna kregen ze gezelschap van de Engelsen, de Fransen en de Nederlanders. Waar Mexico, Peru en Brazilië centra van Spaanse en Portugese activiteit waren geweest, stichtten de nieuwkomers met succes nederzettingen op de Kleine Antillen en in Noord-Amerika. Terwijl de winning van goud- en zilvererts de economische drijfveer was geweest voor de Amerikaanse rijksoverheden van Spanje (niet voor die van Portugal), lag de teelt van marktgewassen doorgaans aan de basis van koloniën die door Noord-Europeanen werden gesticht. Naarmate de nieuwe koloniën afhankelijker werden van slavernij, nam het belang van Afrika voor het Atlantische gebied toe. De Nederlanders speelden in deze grote transformatie een beslissende rol, en niet alleen omdat zij zelf koloniën stichtten en handelsposten vestigden. Plantagegewassen verbouwden de Nederlanders halverwege de zeventiende eeuw nog maar nauwelijks, daarentegen waren zij wel prominent aanwezig als handelaren in goederen en slaven en als internationale geldschietters. Het Nederlandse aandeel daarin was zo groot dat dat voor de Engelsen aanleiding vormde om zogeheten Scheepvaartwetten in te stellen en voor de Portugezen om een trans-Atlantisch vlootstelsel in te voeren. De

Nederlandse operaties gaven ook impulsen aan de suikereconomieën in de Franse Caraïben en aan de Zweedse en Deense handel in Afrikaanse slaven. Bovendien waren ze bevorderlijk voor het ontstaan van bloeiende joodse gemeenschappen in het Caraïbische gebied en Noord-Amerika. De Nederlandse bijdragen aan de ontwikkeling van de Atlantische wereld maken duidelijk dat de geschiedenis van het gebied niet ten volle begrepen kan worden wanneer alleen naar de afzonderlijke mogendheden wordt gekeken. Elk koloniaal rijk was op verschillende manieren met andere rijken verknoopt. De onderlinge handel tussen de mogendheden was voor tal van Amerikaanse gewesten van groot belang, terwijl naburige koloniën ook met elkaar verbonden waren door culturele invloeden of met elkaar verweekeld raakten in oorlogen en grensconflicten.

De komst van de Nederlanders naar het Amerikaanse continent en Afrika had ook een enorme impact op diverse inheemse gemeenschappen. De Irokezen bijvoorbeeld konden hun vijanden in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw verslaan dankzij Nederlandse vuurwapenleveringen. De Nederlandse vraag naar *wampum* – de schelpkralen die zij als ruilmiddel gebruikten in hun handel met de Noord-Amerikaanse inheemse bewoners (die deze vervolgens voor diplomatieke doeleinden gebruikten, ze beschouwden als prestigieus bezit en er een grote spirituele waarde aan hechtten) – leidde tot een exponentiële groei in de productie ervan door inheemse fabrikanten. In de transitie van een overlevings-economie naar een markteconomie onder indianen was deze omwenteling in de productie niet onbelangrijk. In Zuidwest-Afrika waren de Nederlandse bemoeienissen al even verreikend. Nadat de haven van Luanda door Nederlanders veroverd was, veranderden de politieke omstandigheden ter plaatse en verschoof het gebied waarin Afrikanen tot slaaf werden gemaakt en met Europese schepen naar de Nieuwe Wereld werden verscheept.

Dit boek gaat over de hoogtijdagen van de Nederlanders in de Atlantische geschiedenis – de decennia rond het midden van de zeventiende eeuw waarin ze als nooit tevoren en nooit meer nadien hun stempel drukten op de Atlantische wereld. De grote transformatie die toen plaatsvond zou zich vermoedelijk sowieso voltrokken hebben, maar zonder de Nederlanders zou die zeker trager zijn verlopen en een andere kleur hebben gekend. De belangrijke rol van de Nederlanders in de Atlantische wereld wordt door sommige Amerikaanse historici weliswaar erkend, maar bij gebrek aan kennis gebagatelliseerd of juist overdreven. Nederlandse historici van het Atlantische gebied daarentegen staan als onderzoekers van de overzeese geschiedenis van oudsher in de schaduw van collega's die de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) bestuderen.

Bovendien zijn zij vaak geneigd zich op één kolonie te richten, met weinig aandacht voor de Atlantische context. Een boek waarin de veelzijdige activiteiten van de Nederlanders in het gehele Atlantische gebied belicht worden, bestond nog niet. Het is die leemte waarin ik met *Tussen honger en zwaard* wil voorzien.

Atlantische Nederlanders vallen in de geschiedschrijving vaak buiten de boot, omdat de aandacht vooral uitgaat naar de andere imperialistische grootmachten. De enige noemenswaardige rol die hun wordt toegedicht is die van indringers, van buitengaats wonende buitenstaanders. Ik hoop dit beeld recht te zetten, niet alleen door een nieuwe imperialistische laag aan de Atlantische geschiedenis toe te voegen, maar ook door bij te dragen aan een omvattender begrip van de zeventiende-eeuwse Atlantische wereld als geheel. Het spreekt vanzelf dat de Nederlanders bij hun activiteiten in Afrika en het Amerikaanse continent hun eigen instituties, juridische praktijken en culturele tradities meenamen. Ook hun aanpak van de kolonisering verschilde van die van hun rivalen. Waar andere Europese landen hun Atlantische wereldrijken als het ware improviserend uitbreidden, gingen de Nederlanders weloverwogen en planmatig te werk. Het ad-hockarakter van de Spaanse invasie van het Azteekse rijk, de toevallige ontdekking van Brazilië door de Portugezen, de al even toevallige Britse kolonisatie van Bermuda en Nieuw-Engeland en de particuliere initiatieven van Fransen in het Caraïbische gebied, steken schril af tegen het zorgvuldig voorbereide ‘groot desseyn’ van de Nederlanders. In de jaren na 1621 hadden militaire doeleinden prioriteit. De verovering van belangrijke uitvalsbases als Elmina en Curaçao, om van Brazilië nog maar te zwijgen, werden uiterst nauwgezet voorbereid.

In andere opzichten waren de Nederlanders minder uitzonderlijk. Het Atlantische rijk van Spanje mocht dan al lange tijd een territoriaal imperium zijn – met een omvangrijke inheemse arbeidsbevolking als basis –, de rijken van Portugal en Engeland waren generaties lang maritiem van karakter, totdat ze uiteindelijk ook een territorialer aanzien kregen. Die transitie vond plaats toen de imperialistische ambitie verschoof van controle over de handel naar het beheren van de goederenproductie. De opkomst van Portugal als imperialistische macht in Brazilië en de territoriumuitbreiding die daar in de zeventiende eeuw mee gepaard ging, verliepen geleidelijk. Engeland bereikte dat stadium pas halverwege de achttiende eeuw. Het Nederlandse rijk is door historici gekenschetst als ‘overzees’ of ‘commercieel’, maar ook de West-Indische Compagnie (WIC) – de maatschappij op aandelen die na 1621 het bewind voerde over het Nederlands-Atlantische gebied – was wel degelijk uit op het vestigen van een territoriaal rijk. De droom om in Amerika Spanje te verdringen – de drijfveer van diverse

Nederlandse expedities naar de Nieuwe Wereld – was gestoeld op de verovering van Potosí in Boven-Peru, het centrum van de zilvermijnindustrie diep in de binnenlanden van Zuid-Amerika. En om Potosí te kunnen besturen zou het gebied gekoloniseerd moeten worden. Die verovering werd nooit verwezenlijkt, maar de territoriale ambitie vlamde na de invasie van Brazilië opnieuw op. Met het grootste suikerproducerende gebied ter wereld binnen bereik, konden de Nederlanders de verleiding niet weerstaan om hun rijk uit te breiden. Hetzelfde deden ze in Oost-Indië, waar specerijen de drijfveer vormden om productiegebieden te veroveren en het bestuur van het land over te nemen.

Het Nederlands-Atlantische rijk kwam op het slagveld tot stand. De overzeese troepeninzet betekende een uitbreiding van de al tientallen jaren durende onafhankelijkheidsoorlog tegen Habsburgs Spanje. De overzeese oorlogen tussen de Nederlanders en de Iberiërs – die de Nederlanders aanvankelijk stimuleerden maar vervolgens danig verzwakten – hadden een draagwijdte die moeilijk te overschatten valt. De oorlog in Brazilië was het grootste gewapende conflict tussen wereldmachten in het Atlantische gebied in de zeventiende eeuw, een strijd waarvan historici het belang te weinig hebben ingezien. De machtsstrijd tussen Frankrijk en Engeland tijdens de Tweede Honderdjarige Oorlog (1689–1815) spreekt kennelijk meer tot de verbeelding, getuige de toegenomen belangstelling voor de Zevenjarige Oorlog van de laatste jaren. Eerdere conflicten tussen Atlantische grootmachten zijn nauwelijks bestudeerd, waardoor de aanvechtbare veronderstelling dat vrede de norm was en oorlog de uitzondering, stand heeft kunnen houden.

De oorlog met Spanje was een van de vele oorlogen in het Atlantische gebied waarin de Nederlanders in de zeventiende eeuw verwickeld waren. Tijdens de personele unie van Spanje en Portugal hadden met name de Portugezen te land en ter zee het ergst te lijden onder de Nederlandse strijdmacht. Daarin kwam geen verandering toen de Portugezen in opstand kwamen en onafhankelijk werden. In Afrika en Brazilië veroverden de Nederlanders op lafhartige wijze Portugese bezittingen en ontketenden zo een nieuwe oorlog, die tientallen jaren zou duren. Ondertussen was het Atlantische gebied tijdens de laatste twee van de drie Engels-Nederlandse Oorlogen, hoofdzakelijk ingegeven door commerciële belangen, wederom een belangrijk strijdtoneel. Nederlands-Amerika werd bijna weggevaagd maar hield stand, al was er tijdens de oorlog tussen de Verenigde Provinciën en Frankrijk, die nieuwe gevechten in de Atlantische wereld uitlokte, geen sprake meer van gebiedsuitbreiding.

Uit de talloze gewapende conflicten waarbij de Nederlanders betrokken waren blijkt wel dat het midden van de zeventiende eeuw voor de Atlantische wereld niet zomaar het begin was van een nieuw tijdperk. Het was een periode van voortdurende oorlog. Net als de Nederlanders begonnen ook de Engelsen en Fransen zich in de Nieuwe Wereld te vestigen en ten behoeve van de slavenhandel handelsposten te vestigen in West-Afrika, maar hun komst naar beide zijden van de Atlantische Oceaan verliep relatief vreedzaam. De komst van de Nederlanders echter ging vergezeld van buitengewoon veel geweld. Richten we de blik op de Nederlanders dan blijkt de kolonisatie van de Nieuwe Wereld allesbehalve vredig te zijn verlopen – zoals wel het geval was bij kolonisatie door migranten afkomstig van de Britse Eilanden. De decennia rond het midden van de zeventiende eeuw waren gedrenkt in bloed. Geweld was de vroedvrouw van de grote transformatie.

Dat de Nederlandse kolonisatie van het Atlantische gebied niet los te zien is van oorlogszucht blijkt al meteen uit simpele demografische gegevens: het aantal soldaten en matrozen dat de rijksgrenzen verdedigde en uitbreidde was groter dan bij andere mogendheden. De Nederlandse handelsposten langs de Afrikaanse kust werden niet door kolonisten bewoond en op het Amerikaanse continent bleef hun aantal gering. Maar hoe bescheiden de nederzettingen in Amerika ook waren, er heerste altijd en eeuwig een voedselprobleem. Voor levensmiddelen was men aangewezen op leveranties uit de Republiek, die vaak lang op zich lieten wachten. Niet alleen was voedselgebrek eerder regel dan uitzondering, de garnizoenen ondergingen ook tal van andere ontberingen. Hoewel ze essentieel waren voor de instandhouding van het Nederlands-Atlantische rijk, waren ze voor het koloniale bestuur, de WIC en de Staten-Generaal over het algemeen bijzaak. Uiteindelijk werden de manschappen zo verwaarloosd dat ze weigerden om nog te vechten, waardoor sommige koloniën verloren gingen.

Een ander onderscheid tussen de Nederlanders en andere kolonisten in het Atlantische gebied was dat de meeste migranten uit de Republiek afkomstig waren uit steden en geen benul hadden van landbouw. Na het verlies van Brazilië en Nieuw-Nederland erkenden de bewindhebbers van de WIC dat de Nederlanders niet geschikt waren om boer te zijn in de koloniën, in tegenstelling tot de Engelsen, die uitstekende kolonisten waren, zoals de transformatie van Barbados liet zien. Maar, zo benadrukten ze, de Nederlanders waren wel eerste-klas handelslui. Als de krijgsmacht één steunpilaar vormde van het Nederlands-Atlantische gebied, dan was handel de andere. Die handel had eind zestiende eeuw een vliegende start gekend, was in het eerste decennium van de zeventiende

eeuw tot een bescheiden omvang geslonken en vervolgens in handen gekomen van de WIC. In tegenstelling tot haar beroemdere tegenhanger de VOC, die gedurende haar hele bestaan belangrijke monopolies wist te behouden, raakte de WIC de meeste monopolies vrij snel kwijt wegens tegenvallende commerciële resultaten. Een onbedoeld gevolg van het koloniale avontuur in Brazilië was dat de WIC halverwege de zeventiende eeuw de grootste slavenhandelaar ter wereld werd. Het einde van Nederlands-Brazilië zette geen rem op de Nederlandse handel in Afrikanen. Die nam zelfs nog toe, al lagen de bestemmingen steeds vaker in buitenlandse delen van de Nieuwe Wereld. Sterker nog, de Nederlandse handel in het Atlantische gebied omvatte veel meer dan het handelsverkeer tussen havens en forten die in Nederlandse handen waren. De Nederlanders onderscheidden zich door de reikwijdte van hun transacties in Spaans-, Frans- en Engels-Amerika en waren in sommige van die gebieden sterker vertegenwoordigd dan handelaren uit de respectieve thuislanden. Zo kwam het dat de gewassen die de Nederlandse markten bereikten – met name die van Amsterdam – afkomstig waren uit alle delen van het Amerikaanse continent. Bovendien waren de arbeidskrachten die door Nederlandse slavenschepen werden vervoerd vaak ingescheept in havens en forten aan de Afrikaanse kust die niet onder Nederlandse wetgeving vielen.

Zoals buitenlanders hun Atlantische domeinen tot ontwikkeling brachten met Nederlandse hulp, zo bouwden ook de Nederlanders hun rijk in het Atlantische gebied met de hulp van anderen op. In hun vloten en legers waren talloze buitenlanders in dienst, grotendeels afkomstig uit landen in Noordwest-Europa. Ontelbare inwoners van Nederlandse koloniën, soms meer dan de helft, waren in buitenlandse delen van Europa of in de Nieuwe Wereld geboren. Bijzonder opvallend is het hoge percentage joodse kolonisten in Nederlands-Amerika, waar hun economische bedrijvigheid onontbeerlijk was voor het voortbestaan van deze koloniën. Vaak waren deze joodse migranten geboren in Portugal of Frankrijk en waren ze ofwel in Amsterdam of in de Nederlandse koloniën weer openlijk tot het jodendom teruggekeerd. Zo komt het dat het Amerikaanse jodendom zijn oorsprong vindt in het Nederlands-Atlantische gebied.

Ook hun militaire overwinningen hadden de Nederlanders niet kunnen behalen zonder de bondgenootschappen die zij onderhielden met de inheemse bevolkingen van Brazilië, Guyana, Nieuw-Nederland, Angola en de Goudkust. Sterker nog, het Nederlands-Atlantische gebied was in essentie interimperialistisch, multinationalaal en multiraciaal. Tegelijkertijd was het profijt dat de Verenigde Provinciën ervan zouden hebben de bestaansgrond van het rijk.

Omdat oorlogvoering de voornaamste bestaansreden was van de WIC, waren veel potentiële beleggers niet echt happig op de aandelen, waardoor de eerste militaire expedities vertraging opliepen. Avontuurlijker ingestelde mannen verkozen oorlog boven handel, omdat zo sneller rijkdom kon worden vergaard. De kaapvaart was gedurende een deel van de zeventiende eeuw een lucratieve onderneming. Zilver was de meest geliefde buit, althans wanneer Spanje de vijand was. Toen Portugal als enige Iberische tegenstander overbleef, waren schepen die Braziliaanse suiker vervoerden het voornaamste doelwit.

Bij sommige expedities in het Atlantische gebied bleken inheemse Amerikanen ideale bondgenoten. Omdat Spanje er als indringer op voet van oorlog verkeerde met de indianen, gingen de Nederlanders ervan uit dat zij door diezelfde indianen met open armen ontvangen zouden worden. In werkelijkheid was het verre van gemakkelijk om goede relaties met inheemse bewoners op te bouwen. Goudkoorts, zinloos geweld en incidentele gevallen waarin indianen tot slaaf werden gemaakt, maakten de Nederlanders bij hun inheemse burens weinig geliefd. Niettemin waren ze door commerciële netwerken met elkaar verbonden en werden er op individueel niveau heel wat banden aangeknoopt die betrouwbaar en bestendig bleken te zijn. Godsdienst was zelden een terrein waarop men elkaar vond. Maar weinig indianen werden tot het calvinisme bekeerd, ook al kwamen predikanten vaak met een dubbele doelstelling: zowel het evangelie verkondigen als de mensen de beschaafde wereld binnenleiden. Missiewerk onder Afrikanen op hun geboortegrond of in de Nieuwe Wereld was evenmin erg vruchtbaar. Aanvankelijk werden zwarten niet puur als slaven gezien, maar vanwege de behoefte aan dwangarbeid in Brazilië veranderden de Nederlanders van gedachten. De in preken en geschriften geuite bezwaren tegen slavernij werden in de wind geslagen.

De geestelijkheid moest in de koloniën opereren in een godsdienstige omgeving waarop ze niet was voorbereid. Ofschoon tolerantie jegens andersgelovigen in de Nederlandse Republiek eerder zeldzaam was – ondanks het beroemde voorbeeld van Amsterdam – was het in de meeste koloniën wel de norm. Gewetensvrijheid was een principe dat stevig verankerd was in het oorspronkelijke bestuurlijke stelsel van de Amerikaanse koloniën. Her en der werd religieuze groeperingen die voor de toekomst van een kolonie van beslissend belang werden geacht, zelfs godsdienstvrijheid verleend om de maatschappelijke vrede te bewaren. Werd de beloofde tolerantie niet waargemaakt, dan moesten de Nederlanders daar soms een hoge tol voor betalen.

De in dit boek besproken periode van bloei was een belangrijke fase in de Atlantische geschiedenis, een schakel tussen het tijdperk vóór 1600, waarin de Iberische expansie de overhand had, en de Tweede Honderdjarige Oorlog. Hoewel maar van korte duur, heeft de aanwezigheid van de Nederlanders op tal van manieren haar weerslag gehad op de Atlantische wereld. Zoals de Nederlanders hun eerste avonturen op de oceaan waren begonnen als aspiranten, zo profiteerden anderen al snel van de Nederlandse kennis van navigatie, cartografie, gewassenteelt en slavenhandel. Dankzij de Nederlandse commercie konden zowel de opkomende Engelse en Franse koloniën als de gevestigde Spaanse koloniën zich handhaven. Nederlandse militaire campagnes daarentegen lieten een spoor van slachtoffers achter en wekten angst in vele delen van Spaans-Amerika en later ook onder de Franse en Engelse kolonisten. Eind jaren zeventig van de zeventiende eeuw kwam aan dit machtsvertoon een einde. De Nederlanders verdwenen niet uit het Atlantische gebied maar begonnen aan een nieuw hoofdstuk in hun koloniale geschiedenis, en wel onder de hoede van een nieuwe, afgeslankte en ongewapende WIC. De restanten van hun Atlantische rijk – Elmina, Curaçao en Suriname – bleven behouden, zij het niet zonder enige militaire schermutselingen. De rol van de Nederlanders was nu omgekeerd: van aanvallers waren ze verdedigers geworden.

Hoewel lange tijd door historici veronachtzaamd, is het zeventiende-eeuwse Nederlands-Atlantische gebied in de afgelopen decennia een vruchtbaar onderwerp van onderzoek geworden. Er is nieuw licht geworpen op de WIC door Henk den Heijers institutionele geschiedenis, Kees Zandvliets onderzoek naar het gebruik van kaarten door de WIC en Alexander Bicks microhistorische onderzoek van de WIC in het jaar 1645. Benjamin Schmidt heeft het belang aangetoond van Amerika in het Nederlandse bewustzijn, Danny Noorlander schreef een breed opgezette dissertatie over de geestelijkheid in het Nederlands-Atlantische gebied en Mark Meuwese onderzocht de commerciële en militaire betrekkingen tussen de Nederlanders enerzijds en de Afrikanen en indianen anderzijds. De betrekkingen met indianen waren ook het onderwerp van Lodewijk Hulsmans dissertatie over Guyana. De bestudering van Nieuw-Nederland is bevorderd door Jaap Jacobs' omvattende monografie, Willem Frijhoffs voorbeeldige biografie van Evert Willemsz, het onderzoek naar de Nederlandse betrekkingen met de inheemse bevolking van Donna Merwick en Paul Otto en de studie over de wisselwerking tussen Nederlanders en de niet-blanke bevolking van Susanah Shaw Romney. De literatuur over Nederlands-Brazilië is verrijkt met de publica-

ties van Evaldo Cabral de Mello en Michiel van Groesen, de Nederlandse periode in Angola en São Tomé is verhelderd door de publicatie van het decennia oude manuscript van Klaas Ratelband. Ten slotte heeft Filipa Ribeiro da Silva nieuw licht laten schijnen op de Nederlanders in de kustgebieden van West-Afrika. Wat echter nog ontbrak was een boek dat een overzicht biedt van het Nederlands-Atlantische gebied en waarin de stichting van overzeese samenlevingen, de buitenlandse economische activiteiten en de poging om een nieuw rijk te vestigen nader worden verkend.

Wat ook nodig moest worden benadrukt is dat Brazilië in het Nederlands-Atlantische gebied een centrale positie innam. Opvallend genoeg is Nieuw-Nederland onder zowel historici als leken de bekendste zeventiende-eeuwse Nederlandse kolonie en weten maar weinigen dat in diezelfde periode een groot deel van Brazilië onder Nederlands bewind stond. Vanuit het perspectief van Noord-Amerika in het algemeen en New York in het bijzonder is de aandacht die Nieuw-Nederland stevast ten deel valt heel begrijpelijk. Maar historici die enige tijd in de archieven van de WIC en de Staten-Generaal doorbrengen, of die de pamfletliteratuur uit die periode bestuderen, komen al snel tot de ontdekking dat Nieuw-Nederland voor de Nederlands-Atlantische wereld eerder van marginaal belang was, en dit in tegenstelling tot de weinig bestudeerde kolonie Nederlands-Brazilië. Brazilië werd door velen, zo niet iedereen in de Nederlandse politieke elite en contemporaine koopmanskringen, gezien als de belangrijkste kolonie op het westelijk halfmond – vandaar ook de bereidheid om een lange en soms eindeloos lijkende oorlog te voeren die aan vele duizenden soldaten en matrozen het leven kostte. Voor Brazilië was meer militaire mankracht vereist dan voor alle andere Nederlandse koloniën en handelsposten bij elkaar. Hoeveel belang er aan Brazilië werd gehecht valt ook op te maken uit de beslissing van de WIC om de twee centra van het Portugese gezag in Afrika, Elmina en Luanda, onder haar juk te brengen en zo de slavenexport naar Brazilië in handen te krijgen. Het is veelzeggend dat beide invasies niet vanuit de Republiek maar vanuit Brazilië werden gelanceerd.

Nederlands-Brazilië heeft maar drie decennia bestaan, maar had desondanks een blijvende impact op het Atlantische gebied. Na de verovering van Pernambuco gingen Nederlanders zich systematisch met de slavenhandel bezighouden, waardoor tot aan 1803 aan boord van Nederlandse schepen uiteindelijk meer dan een half miljoen Afrikanen in de Nieuwe Wereld terechtkwamen. Tegelijkertijd bood Nederlands-Brazilië voor joden de kans op een leven in vrijheid op het Amerikaanse continent. Nadat de eerste Amerikaanse synagogen hun

deuren hadden geopend in Recife, volgden er al snel meer in andere Nederlandse en Engelse koloniën. De eerste joden die zich in die plaatsen vestigden waren meestal kolonisten uit Brazilië en hun gezinnen, die aldus de pioniers werden van de joodse gemeenschappen in zowel het Caraïbische gebied als Noord-Amerika.

Het kostbare militaire avontuur in Brazilië heeft ontegenzeggelijk het bankroet van de WIC versneld. De koloniale expansie in Brazilië vond plaats in een tijd dat de bodem van de WIC-schatkist al in zicht was. In de jaren dat gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen het bewind voerde over Nederlands-Brazilië was de kans om de financiën weer gezond te krijgen voorgoed verkeken. De overgave in Brazilië, nog vóór de WIC werd ontbonden, wekte in de Verenigde Provinciën een nostalgisch verlangen naar de ooit zo bloeiende kolonie, waarvan de grootsheid werd verpersoonlijkt door Johan Maurits. In Brazilië zelf werd Johan Maurits herinnerd als een rechtvaardige en goedaardige 'prins', en werden de betreuenswaardige kanten van zijn bewind toegeschreven aan zijn naar verluidt slechte adviseurs. Brazilië werd in de nasleep van de overgave ook gebruikt als economisch model voor andere koloniën. Zo was de inrichting van Suriname op de voormalige plantagekolonie gebaseerd, en ook diverse koloniën in de Franse en Engelse Caraïben waren gemodelleerd naar de ooit zo bloeiende Braziliaanse suikerindustrie.

Omdat de vestiging van die buitenlandse Caraïbische koloniën in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw samenviel met het Nederlands-Iberische gevecht om Brazilië, rijst de vraag of die strijd daar niet aan heeft bijgedragen. Tot aan de Portugese onafhankelijkheid in 1640 was het Habsburgse rijk er immers de tegenstander van de Nederlanders. Hoewel de Spaanse kroon maar weinig schepen en soldaten naar Brazilië stuurde – wat de bescherming van de Kleine Antillen niet ten goede kwam –, was Spanje al lang voor de Nederlandse invasies van Salvador en Recife niet bij machte om zijn gezag overal in het rijk te handhaven. De oorlog in Brazilië kan de financiële zorgen alleen maar hebben verergerd.

De imperialistische dimensie van het Nederlands-Atlantische gebied, zo duidelijk tentoongespreid in Brazilië, wordt uitgewerkt in de eerste vier hoofdstukken van dit boek. In hoofdstuk 1 geef ik een overzicht van de vroege, op machtsuitbreiding gerichte operaties van de Nederlanders in het Atlantische gebied. In hoofdstuk 2 wordt de spectaculaire opkomst van de Nederlanders in Afrika en op het Amerikaanse continent van de jaren twintig tot halverwege de jaren veertig van de zeventiende eeuw beschreven. In hoofdstuk 3 komt de geleidelijke neergang van de Nederlandse hegemonie aan bod. Gedurende al die jaren werd

de Nederlandse aanwezigheid in het Atlantische gebied zowel gefaciliteerd als belemmerd door oorlogvoering. De Nederlanders traden in de voetsporen van de Engelse elizabethaanse kapers, al waren Portugese (en niet Spaanse) schepen, nederzettingen en handelsposten hun favoriete doelwit. De zeventiende-eeuwse oorlogen van de Verenigde Provinciën kunnen zonder de Atlantische dimensie niet begrepen worden. De militaire confrontaties met Habsburgse legermachten in Afrika en op het Amerikaanse continent waren weliswaar een uitvloeisel van de Europese vijandelijkheden, maar tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog en de oorlog tegen onafhankelijk Portugal speelden koloniale kwesties een grote rol in het binnenlandse beleid. Degenen die het rijk binnen deze Atlantische smeltkroes uitbouwden en consolideerden, treden voor het voetlicht in hoofdstuk 4, waarin het leven van soldaten en matrozen uitvoerig wordt behandeld.

De betrekkingen van de Nederlanders met anderen is het onderwerp van de overige hoofdstukken. In het spoor van vraag en aanbod voeren Nederlandse handelaren kriskras de oceaan over op zoek naar goederen en markten. En passant werden ze de belangrijkste slavenhandelaren, zoals wordt toegelicht in hoofdstuk 5. In scherp contrast met de mobiliteit van deze handelaren stond de weerstand van Nederlanders om zich op het Amerikaanse continent te vestigen (hoofdstuk 6). Als gevolg hiervan waren de koloniën in belangrijke mate afhankelijk van migranten uit andere Europese landen of inwoners van Europese oorsprong die overwegend niet-calvinistisch waren. Een beleid van religieuze tolerantie werd ingevoerd om greep te krijgen op godsdienstige diversiteit, maar werd steeds bekritiseerd door predikanten van de Gereformeerde Kerk en soms beperkt of verboden door wereldlijke autoriteiten die verdeeldheid onder de bevolking of een vijfde colonne vreesden. En hoewel de Nederlanders van niet-blanken afhankelijk werden (hoofdstuk 7), had de notie dat indianen en Afrikanen niet aan de eisen van de beschaving voldeden de overhand, evenals de drang om hen als handelswaar te beschouwen, met discriminatie, slavernij en bloedvergieten tot gevolg. Zoals ik benadruk in de epiloog, werd het koloniale leven in hoge mate bepaald door geweld, zowel in conventionele als onconventionele zin. Niettegenstaande de veelvuldige vriendschappelijke banden die de zeventiende-eeuwse Nederlanders aanknoopten met vreemde landen en volken werden hun hoogtijdagen in het Atlantische gebied met andere woorden vooral getekend door geweld.